

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Національний військово-історичний музей України

Річник XIII

Число 1 (24)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Борис АНДРЕСЮК, Дмитро ВЕДЕНЄВ,
Володимир ГОРІШНЯК, Валерій ГРИЦЮК,
Жанна ДЕНИСЮК, Віктор КАРПОВ (*головний редактор*),
Сергій ЛИТВИН, Олександр ЛИСЕНКО, Дмитро МАЛАКОВ,
Ірина МОРОЗ (*відповідальний секретар*), Дмитро ТАБАЧНИК,
Василь ТУРЧИК, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

УДК 623.444.6(55)

Манучегр Моштаг ХОРАСАНІ, Денис ТОЇЧКІН

ПЕРСЬКИЙ НІЖ: КАРД*

Стаття присвячена історії та розвитку класичного перського ножа – карда, що поєднав побутове військове і церемоніальне призначення. Пропонується огляд історичного розвитку карда згідно з відомостями перських писемних джерел, а також короткий опис виробництва перських ножів.

Ключові слова: кард, кардгар, ханджар, джогардар, зарнешан, тагнешан, агат, чорне дерево, моржева кість.

Статья посвящена истории и развитию классического персидского ножа – карда, который объединил бытовое военное и церемониальное назначение. Предлагается обзор исторического развития карда согласно ведомостям персидских письменных источников, а также краткое описание персидских ножей.

Ключевые слова: кард, кардгар, ханджар, джогардар, зарнешан, тагнешан, агат, черное дерево, моржовая кость.

The Article is devoted the history and development of classical Persian knife - Karda that combines military and ceremonial purposes. A review on the historical development of Karda according to reports in the Persian written sources, and a brief description of the Persian knives production is proposed.

Keywords: Kard, kardhyar, handzhar, dzhohardar, zarneshan, tahnesan, agate, ebony, walrus ivory.

Історичне тло

Кард – коротка однолезова зброя, власне традиційний іранський ніж. Саме як "*ніж*" і перекладається слово "*кард*". *Кард* є другою зброєю, згаданою у священній книзі Авеста (Avestā), де він зветься "каре́та" (похідне від дієслова "каре́т", що означає "різати")¹. У вірші 27 "Варгаран Яшт" (Varharan Yasht) Авести зазначено, що Веретранга (Бог війни та перемоги в іранській міфології) мав *кард*, прикрашений золотим таушуванням із розмаїтою орнаментикою.

У знаменитому іранському епосі "Шагнаме" (Shahname) слово *кард* у значенні зброї згадується чотири рази².

В одному з найавторитетніших словників перської мови А. Денкходи стверджується, що *кард* є загостреним інструментом, виготовленим зі

сталі або заліза, що складається з клинка та руків'я³.

Слово *кард* досі використовують в Ірані для позначення кухонних ножів, що звуться кард-е ашпазкхане (*kārd-e āšpāzkhāne* [ashpaskhane]).

На думку дослідників, перський *кард* є багатофункціональним інструментом⁴. Видається, що мініатюри епохи Тимуридів (1370 – 1506 рр.) підтверджують цю думку, як, наприклад, композиція "Підготовка до бенкету" роботи Біхзада (Bihzad) 1490 р. На цій мініатюрі зображений служник, який нарізає цибулю *кардом*, тоді як інший за допомогою *карда* ріже тісто⁵. Продовження теми господарського використання *кардів* бачимо на іншій мініатюрі тих часів "Царський бенкет", де один служник нарізає ножем тісто, а інший ріже вівцю.

За часів Сефевідів кожний чоловік носив два *карди*. Під час війни чи у періоди замирення ніхто не полишав оселі без *карда* при боці. На мініатюрах періоду Сефевідів зображені чоловіки з *кардами*, підвішеними з лівого боку. Спосіб носіння виглядає так само, як на зображеннях епохи Тимуридів – *карди* кріпили до пояса з лівого боку за допомогою стрічок або ремінців.

Виробництво кардів

Фахівці відзначають, що протягом епохи Каджарів (1794–1925 рр.) саме продукти металообробки (насамперед замки, а також карди та інші вироби з металу) становили основну продукцію майстерень, зосереджених у містечку Керман (Kerman). Ремісники, які там працювали, звалися *фуладкар* (*fulādqar*), й окрім іншого виробляли руків'я мечів, сталеві шоломи та залізну оправу для щитів. Оскільки ця продукція на той час вже не користувалася значним попитом, тільки окремі майстри продовжували роботу, здебільшого експортуючи свої вироби до Туреччини та Єгипту. Існувало й інше ремісниче об'єднання – *кардгаран* (*kārdgarān*), яке спеціалізувалося на виготовленні якісних сталевих ножів, причому усі вони вироблялися в Ісфаха-

Кард періоду Сефевідів (1502 – 1722). Приватна колекція. Аналогічні карди див.: Khorasani M.M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period. – Tübingen, 2006. – P. 602, 603 (cat.236, cat.237)

Фрагмент клинка періоду Сефевідів, прикрашеного гравійованими і золоченими написами, що цитують сури *an-Nasr* (Допомога) and *Al-Imran* (Сім'я Імран) з Корану, а також золотом, таушованим написом *Atal-e Akbar* (робота Акбара). Приватна колекція

ні. Однак за часів Каджарів попит на продукцію ножарів-кардгарів також був вкрай незначним, зберігаючись хіба що серед мешканців невеликих селищ та місцевих племен. Відтак основні зусилля ремісники сконцентрували на створенні звичайних ножів кардів (*kārd-hā*) та великих господарських і кухарських сікачів⁶. Велика конкуренція була зумовлена напливом масової європейської продукції, що заповнила іранський ринок у XIX столітті. Так аль-Ісфгані (*Al-Esfahāni*), автор *Несф-е Джахан* (*Nesf-e Jahān* – "Половина світу"), засвідчує, що рушниці, пістолі, мечі, ножі та ножиці в минулому експортували з Ісфахану по всій території Ірану, але після 1870 року через дешевий західний імпорт ця ремісничка галузь була повністю занедбана⁷.

Іранські споживачі віддавали перевагу англійським клинкам, – у відповідь місцеві майстри заповнили ринок підробками, тож покупці мусили бути дуже обережними. Так у селищі Курдс (*Kurds*) великим попитом користувалася низькосортна підробна продукція, яку місцеві жителі іменували "inglès" – адже поняття "британський" міцно асоціювалося на той час із символом якості. Незважаючи на негаразди, окремі ковалі усе ж зберігали секрети й навички виготовлення високоякісної сталі. Так самовидець-англієць згадує, що він замовив кілька ножів у Раїн (провінція Кермен). Отримавши нікчемні клинки з м'якої сталі, замовник відправився до коваля й почав нещадно критикувати його роботу, ставлячи за приклад робочу частину своєї сокири белуджистанського виробництва^{**}. Розгніваний коваль у відповідь вику-

Кард періоду Сефевідів (1502 – 1722). Основа клинка прикрашена рельєфним таушуванням зі сценою полювання лева на оленя та рослинним орнаментом. Приватна колекція. Аналогічний кард див.: *Khorasani M.M. Op. cit. – P. 604 (cat.238, 606, cat.242)*

вав ножа, яким на очах багатьох свідків розрубав хвалену сокиру навпіл⁸.

Місцеві джерела також повідомляють про *чакусаз* (čhaqusāz) – виробництво особливих ножів з руків'ям з темної кості. Виріб мав елегантну форму й використовувався насамперед як столове приладдя для фруктів. Клинки цих ножів були високої якості й виготовлялися з литої (āhan-e hošk) та звичайних видів сталі (fulād)⁹.

Самовидець також стверджує, що до того як європейські ножі витіснили місцеву продукцію, ковалі Ісфахану виробляли сталеві ножеві клинки особливої форми – "*гізлік*" (gizlik). Цей останній посідав проміжне становище між ножем-кардом та кинджалом-камою з довгим кістяним руків'ям та коротким гнучким клинком.

Форма, матеріали та оздоблення кардів

Здебільшого клинок карда однолезовий, хоча є приклади кардів з двобічною заточкою. Дволезовий кард як правило має центральне ребро жорсткості. Існують також приклади кардів з дещо викривленим клинком та S-подібною лінією леза. Деякі карди мають потовщене вістря, що натякає на їхнє бойове призначення як зброї, придатної для пробивання обладунку. Перською таке вістря зветься конічним токме-е махруті або нок-е махруті (tokme-e maxruti) або нок-е махруті¹⁰.

Однолезові клинки нерідко виготовляють з високоякісних сортів булату, вони мають форму довгого прямокутного трикутника, ріжуча крайка якого трохи викривлена до вістря. Навіть надзвичайно розлога спинка клинка (понад 1 см завширшки) демонструє незначну кривизну.

Вздовж спинки клинка розташовано кілька невеликих реберців. Центральне ребро починається від основи клинка. На відміну від ханджарів клинок карда відділений од руків'я спеціальною втулкою, що заходить на основу клинка.

Зброезнавці вирізняють три основні форми цієї втулки: а) саме тіло клинка утворює цю

Фрагмент āhanak (гіверси) карда періоду Сефевідів, прикрашеного рельєфним таушуванням зі сценою полювання лева на оленя та рослинним орнаментом. Приватна колекція

Кард періоду Занд (1750 – 1794). Приватна колекція

Фрагмент основи клинка з рельєфно таушованими написами та рослинним орнаментом

Кард періоду Занд (1750 – 1794). Приватна колекція

Фрагмент карда періоду Занд з таушованим написом – ім'ям виробника: "Могаммад Казем". Приватна колекція. Аналогічний кард того самого виробника з рослинним орнаментом при основі клинка див.: Zeller and Rohrer (1955) малюнок XLIII. Ці автори стверджують, що в історичному музеї Берна зберігається зразок також підписаний як "Робота Могаммада Казема"

Кривий кард періоду Занд (1750 – 1794). Приватна колекція

частину у формі кільця; б) гранована середня частина утворює втулку; в) клинок закритий з обох боків нахиленими сталевими щічками, що формують втулку. Вимірюючи довжину клинка, втулку зазвичай враховують як його невід'ємну частину, хоча й відзначають, що вона може відрізнитися матеріалом та оздобленням¹¹.

Гіверса також повністю закривала хвостовик.

Щічки руків'я здебільшого виробляли з моржевої кістки – цьому матеріалу надавали перевагу порівняно зі слоновою кісткою з Індії. На думку фахівців, усе ж існують приклади перських кардів з руків'ями зі слонової кістки, проте їй наявність аж ніяк не свідчить про індійське походження зброї¹².

Фрагмент кривого карда періоду Занд з гравійованим рослинним орнаментом

Ікло моржа досить велике, часто завдовжки більш як півметра. Воно білого кольору, проте з часом починає жовтіти. Внутрішня частина моржевого ікла темніша за зовнішню поверхню й утворена з багатьох крихітних округлих кристалів. Окрім того, серцевина ікла виглядає напівпрозорою проти світла, на відміну від непрозорого зовнішнього шару¹³.

Моржева кістка з чорними вклученнями (кристалітами) надзвичайно цінувалася в Індії: індійський посол у Персії Хан Алам (Khān Alam) отри-

Кард початку періоду Каджарів (1794 – 1925) з таушованим написом *amal-e Nādi* (робота Хаді) та золоченим написом сури *al-Ikhlās* (Чиста віра) з Корану при основі клинка. Приватна колекція

мав у подарунок від шаха Аббаса кинджал з верхів'ям, виконаним у такому "плямистому" стилі. Хан Алам передав зброю імператору Джагангіру (Jahangir), який був настільки зачарований її виглядом, що розіслав своїх слуг на пошук цього матеріалу в усі куточки Ірану й Турану. Характерно, що Джагангір описує цей плямистий матеріал як джогардар (*jōhardār*, *jawhardār* – перлистий), зіставляючи його візерунок з булатним¹⁴. Безперечно, це надзвичайно цікаве спостереження – плямиста моржева кість є своєрідним якісним аналогом булату для кісткового матеріалу: він міцніший, зовнішньо привабливіший, більш гладенький і водночас менш слизький у руці, аніж його найближчий конкурент – слонова кість¹⁵.

Є також приклади кардів з руків'ям, виконаним з цілого шматка моржевої чи слонової кісті. Окремі карди мають щічки з чорного рогу або навіть повністю металеві руків'я. Ближче до верхів'я щічки кардів стають товстими й ширшими.

Кістяні або рогові щічки кардів монтували до хвостовика відкритими чи прихованими нютами.

Піхви карда дуже простої, раціональної форми. Їх зазвичай робили з дерева й обтягували шкірою. В окремих випадках шкіру продовжували на руків'я настільки, що вона закривала його на 2/3. У деяких кардах піхви не закривають руків'я. Зазвичай використовували шагрєневу шкіру, яку фарбували у чорний або зелений кольори; коштовніші вкривали оксамитом чи парчею.

Дуже часто на піхвах були відсутні навіть устя й наконечник, відтак простота піхв гостро контрастувала з бездоганим булатним візерунком клинка.

Основу клинка, втулку та руків'я часто оздоблювали у єдиному стилі. Вірізняють кілька способів оздоблення кардів. Один з них – таушування, або інкрустація золотого дроту у попередньо прорізані канавки. Часто таушування виконують за методом зарнешан (*zarnešan*, *zarneshān*).

**Кард початку періоду
Каджарів (1794 – 1925).
Колекція Ghiringhelli,
Італія**

Вартість і датування

Коштовно оздоблені карди високо цінувалися в Ірані. Створити таку зброю міг тільки ремісник найвищої кваліфікації.

Згідно з літописом періоду Каджарів Ростам ат-Таварікх (Rostam al Tavarikh "Рустам історій"), Садег Хан Занд (Sādeq Khān Zand), брат Каріма Хана Занда (1779 р.), який правив у Басрі, повернувся до Ширазу

Це означає, що дріт рельєфно виступає над поверхнею, у яку його було інкрустовано.

Інша декоративна техніка оздоблення кардів – гравіювання. За допомогою штихелів на основу клинка, іноді втулку та гіверсу наносили, як правило, рослинний орнамент.

Ще одна техніка – тагнешан (tahnešān, tahneshān), поєднувала насічку і рельєфне таушування. Золоте зображення виступає трохи вище поверхні сталі, формуючи рельєф, який доводили гравіюванням. Очевидно, саме ця техніка використовувалася також в Індії, де місцеві ремісники навіть запозичили перський термін тагнешан (tahneshān)¹⁶. Ця техніка значно складніша за просту поверхневу золоту насічку (кофтегарі).

Метод покриття золотом нагадує виїмкове емалювання, коли темна поверхня сталі просвічує крізь тонкий напівпрозорий шар золота. Така техніка подібна до процесу золочення¹⁷ й використовувалась при нанесенні довгих написів.

Менш поширеним при оздобленні кардів було емалювання. На золотому тлі розписна емаль може виглядати дуже ефектно. Клинки прикрашали рослинними й тваринними мотивами: густі або поодинокі гілки й стебла з бутонами та без них, виконані у натуралістичний спосіб, або стилізовані тварини, серед яких – хижаки, газелі та птахи¹⁸. Гіверса між щічками також прикрашалася рослинним орнаментом іноді золотою насічкою, чи гравіюванням. На клинках кардів зазвичай відсутні зброярські тавра, хоча часом зустрічаються релігійні заклики "Алі" й "Аллаг" та сури з Корану.

**Фрагмент клинка карда початку періоду Каджарів (1794 – 1925)
із золоченим написом сури *al-Baqarah* (Корова)
ta al-Falaq (Початок дня)**

після смерті останнього прямо у гуцу боротьби між його наступниками. Один з претендентів – Алімардан Хан, правитель Ісфагану, вирішив ослабити позиції Садег Хана. З цією метою він наказав виготовити 3000 кардів з прекрасними булатними клинками та емальованими золотими піхвами й нагородив усіх правителів та чиновників, що були у його підпорядкуванні. На відміну від щедрого суперника Садег Хан Занд був настільки скаредним, що безліч його союзників і чиновників покинули свої посади й оселі у Ширазі й переїхали до Ісфагану, присягнувши на вірність Алімардану Хану, аби лише отримати бажаний кард¹⁹.

Слід відзначити, що для фінансування своєї авантюри з кардами Алімардан Хану довелося конфіскувати з вірменських церков Ісфахану коштовностей на 500 ман***. Пограбоване майно, насамперед золоте й срібне церковне начиння, було переплавлене й перекарбоване на монети, якими врешті й профінансовано виробництво кардів²⁰.

Ця історія наочно демонструє дорожнечу виробництва якісних персь-

Набір кардів періоду Каджарів (1794 – 1925). Приватна колекція

ких ножів: для виготовлення 3000 коштовно оздоблених кардів знадобилося 1500 кг золота. Відтак кожний кард коштував 500 г золота.

Окремі карди мають ознаки, за якими їх можна датувати. Так карди у колекції Мозера датовані від кінця XVI до XIX століття. Фахівці вважають, що найбільш якісні з них виготовлені впродовж XVII–XVIII століть²¹.

Окремі карди у зібранні музею Реза Аббасі у Тегерані також ґрунтовно атрибутовані. Датовані зразки свідчать, що в оздобленні протягом різних хронологічних періодів застосовували різні декоративні стилі. Три карди, датовані періодом Сефевідів, мають спільну характеристику: потовщений бойовий кінець.

*Фрагмент набору кардів періоду Каджарів (1794 – 1925)
з тавром виробника*

Значення слова кард

У літописі періоду Сефевідів Футувватнаме-е Солтані (Futuwwatnāme-ye Soltāni – "Оповідь про молодецькі чесноти султанів"), написаного Кяшефі Себзеварі (Kashefi Sabzevari), автор описує окремі зразки холодної зброї. І хоча він згадує про них здебільшого у зв'язку з принципами футувви (futuwwat – чеснот молодих і хоробрих чоловіків), у трактаті можна виявити тогочасні назви для конструктивних частин карду. Кяшефі Себзеварі залічує кабзе (qabze – руків'я) до всіх інструментів, вживаних м'ясниками, як то кард (ніж), сатур (sātur – великий ніж м'ясника) і табар (сокира). Як уже відзначалося, кард слугував і зброєю, і побутовим інструментом. Кешефі Себзеварі стверджує, що слово кард **كارد** слід представити таким чином: перша літера "кяф" символізує "карам" (шляхетність) і означає, що власник цього кабзе має бути шляхетним та молодечим, у дусі "джавонмарді" (javānmard – перська калька вищезгаданого терміну "футувва" – молодим та хоробрим); друга літера "алеф" символізує егсан (доброта), означаючи, що власник має робити добрі справи й не ображати інших; третя літера "ре" символізує "рошані" (roṣāni, roshani – обачність), означаючи, що кожен, хто володіє цим кабзе, має бачити сутність речей; дал=д значить делдарі (deldāri – розрада інших), а отже власник цього кабзе мусить бути ввічливим і втішати інших, доводячи, що він гідний тримати у руці кабзе свого карда²².

Їсақи (перський складний ніж) періоду Каджарів (1794 – 1925). Приватна колекція

Опис карда

В іранських трактатах застосовуються різні терміни при описі карда. Їх можна класифікувати у такий спосіб:

а) терміни, що описують руків'я карда, такі як *kārd-e daste ābnus* (ніж з руків'ям, виготовленим з чорного дерева), *kārd-e daste aqīq* (ніж з руків'ям, виготовленим з агату), *kārd-e daste sandal* (ніж з руків'ям, виготовленим з сандалового дерева), *kārd-e daste dandān fil* (ніж з руків'ям, виготовленим зі слонової кістки), *kārd-e daste dandān-e māhi* (ніж з руків'ям, виготовленим з моржевої кістки, дослівно "риб'ячий зуб"), *kārd-e daste figuze* (ніж з руків'ям, оздобленим бірюзою), *kārd-e daste jaz'a* (ніж з руків'ям, виготовленим з деревини, що використовується для вітряків), *kārd-e daste karg* (ніж з руків'ям, виготовленим з рогу носорога), *kārd-e daste la'l* (ніж з руків'ям, оздобленим рубінами або гранатами), *kārd-e daste sarun karg bahri* (ніж з руків'ям, виготовленим з ікла гіпопотама)^{****}, *kārd-e daste šafāf* (ніж з руків'ям, виготовленим з прозорих матеріалів – гірського кришталю), *kārd-e daste ud* (ніж з руків'ям, виготовленим з будь-якої деревини), *kārd-e daste xatu* (ніж з руків'ям, виготовленим з коров'ячого рогу, що надходив з Туркестану), *kārd-e daste yašm* (ніж з руків'ям, виготовленим з яшми)²³;

б) терміни, що описують форму карда, такі як *kārd-e dosar* (ніж з двома лезами й руків'ям посередині)²⁴;

в) терміни, що описують розміри карда, як-то *kārd-e bozorg* (великий ніж)²⁵;

г) терміни, що описують походження карда, як, наприклад, *kārd-e habaši* (ефіопський ніж)²⁶;

д) терміни, що описують призначення карда, як *kārd-e qalam* (ніж-ручка), *kārd-e qušt kub* (ніж м'ясника)²⁷, *kārd-e qasābi* (ніж м'ясника)²⁸;

е) терміни, що описують виробництво, інструменти та ремісників, залучених до виробництва кардів, як-то *kārdgar* (виробник ножів), *kārdgari* (ремесло виробництва ножів), *kārdsāz* (ножар), *kārdsāzi* (ножеве ремесло) та *kārdzan* (боєць на ножах)²⁹;

є) терміни, що описують способи носіння кардів, такі як *kārd az sâq-e muze barāvardan* (витягти ніж з чобота)³⁰ та *kārd dar band-e kamar* (ніж за поясом)³¹.

Дослідження класичних перських кардів дає нам ключ для вивчення цієї зброї на теренах інших країн, адже крім Персії карди також були поширені у центральноазійських ханатах та Північних регіонах Індії, де вони вирізнялися місцевою стилістикою.

Величезна кількість кардів, які в Ірані вважались обов'язковим елементом чоловічого вбрання, швидко поширилися у Європі, насамперед у країнах Європи Східної, де орієнтальна мода тривалий час задавала приклади для наслідування у повсякденному та військовому вбранні, а також предметах озброєння. Звичайно йдеться насамперед про багато оздоблені експонати, що прикрашали колекції місцевої шляхти.

Проблематика вивчення кардів є актуальною в Україні не лише з огляду на потребу атрибутивати зразки цієї зброї, що зберігаються в місцевих музеях. У процесі реконструкції та всебічного дослідження комплексу козацького озброєння велике значення має бути приділене вивченню короткоклинкової зброї – ножів та кинджалів. Зауважимо, що чимала кількість перських і османських кривих кинджалів (ханджарів) у колекціях провідних українських музеїв атрибутовані як "козацькі", чого не можна сказати про карди. І справа тут не тільки у загальному невеликій кількості кардів у музейних колекціях, радше у цілковитій науковій нерозробленості проблематики короткоклинкової козацької зброї. Єдиною вагомою розвідкою у цій галузі досі залишається дослідження І. Свешнікова³². Тож вивчення кардів має посісти належне місце у дослідженнях козацької холодної зброї з коротким клинком, робота над якими ще попереду.

Сақи (перський складний ніж) періоду Каджарів (1794 – 1925) у розкладеному вигляді

ПРИМІТКИ

- * Автори дякують керівникові сектора дослідження цивілізації Причорномор'я Інституту історії України НАНУ, кандидатів історичних наук О. Галенко за уточнення перекладу та транскрибування перських імен і термінів.
- 1 Pur Dāvūd E. Zin Abzar [Зброя] / Pur Davood, Ebrahim. – Tehran: Sārxāneye Artāš-e Šāhansāhi, 1969. – P. 41.
 - 2 Ibid. – P. 43.
 - 3 Див.: Dehkhoda A. A. Undated Logatnāme Dehkhoda / Dehkhoda, Ali Akbar. – Tehran: Entesārāt Danešgāh Tehrān.
 - 4 Zeller R., Rohrer E.F. Orientalische Sammlung Henri Moser-Charlottenfels: Beschreibender Katalog der Waffensammlung / Zeller, Rudolf and Ernst F. Rohrer. – Bern: Kommissionsverlag von K.J. Wyß Erben AG., 1955. – P. 173.
 - 5 Див.: Bahari E. Bihzad: Master of Persian Painting / Bahāri, Ebadollāh. – London: I.B. Tauris Publishers, 1996. – P. 93.
 - 6 Floor W. Traditional Crafts in Qajar Iran (1800–1925) / Floor, Willem. – Costa Mesa: Mazda Publishers, 2003. – P. 234–235.
 - 7 Ibid. – P. 235.
 - ** Белуджистан – провінція у південно-східній частині Ірану.
 - 8 Floor W. Traditional Crafts in Qajar Iran (1800–1925). – P. 235–236.
 - 9 Ibid. – P.265–266.
 - 10 Див.: Aštari Tafreshi E. Nehzat Ayyārān az Aqāz Ta Doreye Pahlavi [Рух Айран від початку ери Пахлаві] / Ashtari Tafreshi, Ezzatollah. – Tehran: Sharat Avaye Nur, 2000. – P. 29–31.
 - 11 Zeller R., Rohrer E.F. Op.cit. – P. 173–174.
 - 12 Ibid. – P. 174.
 - 13 Pant G. N. Indian Arms and Armour. – Vol. II [Swords and Daggers]. – New Delhi: Army Educational Stores, 1980. – P. 213.
 - 14 Ibid. – P. 215.
 - 15 Ibid. – P. C.216.
 - 16 Zeller R., Rohrer E. F. Op.cit. – P. 174.
 - 17 Див.: Floor W. Op.cit. – P. 225.
 - 18 Zeller R., Rohrer E.F. Op.cit. – P. 174–175.
 - 19 Semnāni P., Mohammad A. Lotfali Xān-e Zand: Az Sāhi ta Tabāhi [Лотфалі Хан Занд: Від царства до падіння] / Panāhi Semnāni, Ahmad Mohammad. – Tehran: Ketāb-e Nemune, 1995 – P. 49–50.
 - *** Ман – одиниця торгівельної ваги еквівалентна майже 3 кг золота.
 - 20 Semnāni P., Mohammad A. Lotfali Xān-e Zand: Az Sāhi ta Tabāhi [Лотфалі Хан Занд: Від царства до падіння]. – P. 50.
 - 21 Zeller R., Rohrer E.F. Op.cit. – P. 175–176.
 - 22 Sabsevari K., Va'ez M.H. Futuwatnāme-ye Soltāni / Kashefi Sabsevari, Molana Hossein Va'ez. – Tehran: Entesārāt-e Bonyād-e Farhang-e Iran, 1971. – P. 388.
 - **** На думку О. Галенко, історична назва "karg-e bahri" ("морський носоріг", "водяний носоріг") може асоціюватися з рогом нарвала, що століттями експортувався до Персії з Московії. Хоча у перських літописах не вдалося віднайти точного еквівалента цій назві, існують подібні й похідні вирази. У словнику А. Денкходи наведено термін "gāv-e bahri" ("морська корова", "водяна корова"), який використовували для позначення різновиду китів. "Karg-e daryāi" ("daryāi" є синонімом "bahri" – "морський", "водяний") у Лексиконі Мо'іна перекладений як "риба-меч". У літописі Safarnāme-ye Nāssereldin Šāh (p. 114 – 115) історичними термінами "karg-e daryāi" та "asb-e daryāi" ("морський кінь") називають гіпопотама. Зважаючи на факт існування кардів з руків'ям, виготовленим з іклів гіпопотама, видається, що полемічний термін "karg-e bahri" усе ж пов'язаний з означеним матеріалом. При цьому "Sarv" ("пір") у даному контексті ми інтерпретуємо як «ікло».
 - 23 Mobārak Šāh Faxr-e Modabar, Mohammad ibn Mansur ibn Said (1967/1346). Adab al-Harb va al-Šojā-e [Звички війни й хоробрості]. – Tehran: Eqbal, 1967. – P. 147.
 - 24 Див.: Šābānkāre'i, Mohammad Ben Ali Ben Mohammad. Majma' al-Ansāb (Nimeye Aval). – Tehran: Amir Kabir, 2002.
 - 25 Див.: Dehkhoda A.A. Op.cit.
 - 26 Див.: Šābānkāre'i, Mohammad Ben Ali Ben Mohammad. Вказ. праця.
 - 27 Див.: Dehkhoda A.A. Op.cit.
 - 28 Див.: Širuye Nāmdār. Tehran: Entesarat-e Qoqnos: 2005.
 - 29 Див.: Dehkhoda A.A. Op.cit.
 - 30 Tartusi A.T. Abu Moslemnāme. Collected by Hossein Esmāili / Tartusi, Abu Tāher. – Tehrān: Entesārāt-e Mo'i'n, Našr-e Qatre, Anjoman-e Irānšenāsi dar Irān, 2001 – Vol. 3. – P. 428.
 - 31 Див.: Tartusi A.T. Op.cit. – Vol. 4. – P. 68.
 - 32 Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1992. – С. 179–181, 238.

ПРО АВТОРІВ

Гях І., кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник Національного музею імені Андрея Шептицького у Львові

Карпов В., кандидат історичних наук, полковник, начальник Національного військово-історичного музею України

Клименко Т., кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області

Мазур В., директор ТОВ "Азовбуддеталь"

Науменко А., кандидат історичних наук, полковник, начальник науково-дослідної лабораторії кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Гуманітарного інституту Національного університету оборони України

Пасюк І., завідувач філії Національного військово-історичного музею України – Волинського регіонального музею українського війська та військової техніки

Пиріг Л., доктор медичних наук, академік Національної академії медичних наук України

Печенок І., кандидат історичних наук, полковник запасу, провідний науковий співро-

бітник науково-дослідної лабораторії кафедри воєнної історії Національного університету оборони України

Ружкас А., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Скорейко Г., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Тоїчкін Д., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України

Хорасані М., доктор філософії, фахівець з історії зброї, лауреат престижних нагород Ісламської Республіки Іран 2009 р. за монументальну працю *Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period* та 2012 р. за книгу *Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology* (Ісламська Республіка Іран).

Яровенко С., краєзнавець.

УДК355(091)(045)

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Національного військово-історичного музею України.
Протокол № 3 від 7 червня 2012 року.

На 1-й стор. обкладинки: Хрест-пам'ятник на честь перемоги над французами у Вітчизняній війні 1812 року. Споруджений близько 1820 року. Реставрований архієпископом Варфоломеем у 2002 році.

На 4-й стор. обкладинки: Переправа французьких військ через р. Березина 16 листопада 1812 року (з *гравюри Камта*).

Літературна редакція **Антоніни Жихорської**.

Макет, верстання **Тетяни Каньшиної**.

За вірогідність поданої інформації відповідає автор.

У разі передруку посилання на "Військово-історичний альманах" обов'язкове.

Видання зареєстроване

Держінформполітики України 28.04.2000 р.

Свідцтво: серія КВ, № 4170.

Підписано до друку 20.06.2012 р.

Формат 60x90/16. Папір крейдований.

Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.

Умов. друк. арк.10. Обл. вид. арк. 10.

Наклад 500 прим.

Поштова адреса редакції:

01001, Київ-1, а/с 91

Факс (044) 294-64-96

www.uarmy.com.ua